כפילויות וביטויים קבועים במשנה

הפסוקים שבתורה נמסרו לנו מפי המסורה מדויקים היטב. כל פסוק ומספר המילים שלו, כל מילה ומספר אותיותיה, אם מלא אם חסר, על כל אות ואות. לכל אות, לכל מילה, ולכל צירוף מילים יש מובנו המיוחד, שאפשר וצריך לפרשו ולדרשו, בצורה שנאמרו לנו כדי להורות אותנו. מעשה פרשני המקרא הוא לפרשו לאמיתו.

באותה שיטת דרש משתמשים חכמי התלמוד, האמוראים, בפרשם את המשניות בצורתן כשמועות שקבלו ממוריהם. את השמועות מסרו בנוסח מדויק היטב כפי ששמעוהו, בלי שום שינוי, כפי שאנו רואים בויכוחים רבים בגמרא. גם במשנה אנו מוצאים ויכוחים אלה על נוסח המשנה, בהם מדגישים התנאים המתווכחים את נוסח המסורת המדויק כגון: "אמר רבי עקיבא: לא אמרו מטילין אלא מטיל. אמרו לו, לא כך ולא כך אמרו, אלא שנפלו לו שלשה לוגין" [1]. או: "ורבי אליעזר אומר ... כשר, שלא אמרו אלא שלשה לוגין שנפלו" [2]. וכן: "הלל אומר מלא הין מים שאובין פוסלין המקוה, אלא שאדם חייב לומר בלשון רבו" [3]. בכל זאת ישנה הסכמה כללית שאין ללכת בשיטה זאת בעקביות שלמה עד תומה. אנו מוצאים מספר משניות הבנויות בצורה סכימטית לשם הקלה על הזיכרון כשלומדים אותן על פה. לעתים מביא הדבר לידי כפילויות שאין בהם צורך לימודי ומשום כך אין להוציא מהן מסקנה לקביעת ההלכה. דוגמה לשיטה זאת תשמש לנו המשנה יבמות פרק י"ד מ"ג, בה המקרה של הרישא "שני אחים חרשין נשואים לשתי אחיות חרשות", חוזר בדיוק בסיפא בצורה "שתי אחיות חרשות נשואות ... לשני אחים חרשין".

או במשנה הבאה: "החולץ ליבמתו, הוא אסור בקרובותיה והיא אסורה בקרוביו. הוא אסור באמה ובאם אמה ... והיא אסורה באביו ובאבי אביו ובבנו ובבן בנו ובאחיו ובבן אחיו" [3]*. היא אסורה באביו מיותר כאן, שהרי איסור זה קיים כבר מקודם, מזמן שהתחתנה עם האח שנפטר. הגמרא [3]**

הרגישה בקושיא ומתרצת "משום מיתנא" — בגלל המת. אך סגנון המשנה מראה בברור, שתירוץ הגמרא דחוק ואין זו כוונת פשט המשנה, הנותנת מעין כותרת: "החולץ ליבמתו", ומונה בהמשך את האיסורים שהם תוצאת החליצה עבורו ועבורה.

באופן זה מבין את המשנה גם הירושלמי[3]*** ופותח: "מפני שחלץ לה", ז"א שהמשנה מדברת אך ורק בתוצאות החליצה.

גם המשנה מעילה פרק ד' מ"ג חוזרת ברישא "כל הפגולין מצטרפין זה עם זה, כל הנותרין מצטרפין זה עם זה" על הדין שמלמדת משנה א' של אותו הפרק: "קדשי המזבח מצטרפין זה עם זה למעילה ולחייב עליהן משום פגול נותר וטמא וכו'". מיותרת גם הסיפא של משנה ג': "לא טומאתו ולא שעורו [שוין] אין מצטרפין זה עם זה", ומעיר על זה כבר תפארת ישראל[4]: "מיהו זו ואצ"ל זו קתני, רק כולה גוונא בעי למנקט".

כן משתמשת המשנה בצירופי מושגים קבועים, שלא בכל מקום מתאימים במלואם לדין הנלמד בה. במקרים אלה מחפש התלמוד למצוא "צריכותא", את הטעם, למה הזכירה המשנה דבר שכנראה הוא מיותר. לא תמיד ההוכחה מצליחה לשכנע את הגמרא בעצמה, והיא נשארת בתירוץ "איידי דתנא", "כדי אמרו" או "אגב גררא למדוה". דוגמה לשיטה זאת של "אגב גררא למדו" משמש לגו הדיון בגמרא[5] שמסתיים במילים: "ובדין הוא דלא איצ־טריך ליה, ואיידי דתנא לשמו ושלא לשמו תני נמי שלא לשמו ולשמו". נבדוק מספר צירופים מן השגורים במשנה.

בהמה חיה ועוף

כצירוף נפוץ נמצא במשנה בהמה, חיה ועוף, לפעמים ועופות, המופיע 14 פעמים. פעם אחת גוקטת המשנה "לתרנגולים" במקום "עוף"[6], כהערת תו־ספות אנשי שם: "ומדלא קתני ולעופות כדרכו בכל מקום וכו'" בכמה מקומות הצירוף אינו פורמאלי כגון: "שתתה ממנה [ממי החטאת] בהמה או חיה פסולין; כל עופות פוסלין חוץ מן היונה"[7]. "סימני בהמה וחיה נאמרו מן התורה, וסימני העוף לא נאמרו"[8]. "פרט לחיה ולעוף ולבהמה טמאה"[9]. "אחד שור ואחד כל בהמה לנפילת הבור ... ולשבת, וכן חיה

ועוף כיוצא בהן" [10]. במסכת אהלות פרק ח' באה ההשלמה לבהמה וחיה של משנה ג' רק במשנה ה'. במקומות שונים שאין מקום ל"בהמה" הצירוף הוא חיה ועוף, כשבחלקם הוא הושלם על ידי "ודגים" [11] לביטוי המלא. הצירוף שלפנינו הוא על פי הפסוק: "ויגוע כל בשר הרמש על הארץ בעוף ובבהמה ובחיה" [12], או: "בעוף בבהמה ובכל חית הארץ" [13].

"כל שעה שמותר לאכול מאכיל לבהמה לחיה ולעופות" [14]. הגמרא דנה בצריכותא: "למה לי למיתנא בהמה... למה לי למיתנא חיה צריכא וכו'". "עופות למה לי? איידא דתנא בהמה וחיה תנא נמי עופות" [15]. הגמרא עצמה מקבלת כאן את העיקרון של אגב גררא. עיקרון זה ידוע בגמרא ואפשר למצאו במקומות שונים כטענה מקובלת. על המשנה: "דיני ממונות בשלשה, גזילות וחבלות בשלשה, נזק וחצי נזק, תשלומי כפל ותשלומי ארבעה וחמשה בשלשה וכו'" [16], שואלת הגמרא: "נזק הייגו חבלות?" ומתרצת: "משום דקא בעי למתני חצי נזק תני נמי נזק שלם" [17]. וכן בהמשך: [18] "כהן גדול דן ודנין אותו" שואלת הגמרא: "כהן גדול דן פשיטא... אלא איידי דקבעי למתני מלך לא דן ולא דנין אותו תני נמי כהן גדול דן ודנין" [19]. אותה תשובה אנו שומעים גם במשנה הבאה: "ומוציא למלחמת הרשות". "תנינא חדא זימנא... איידי דתנא כל מילי דמלך תני נמי מוציאין למלחמת הרשות" [20]. וכן [21]: "הורו בית דין שוגגין ועשו כל הקהל שוגגין... מזידין ועשו שוגגין... שוגגין ועשו מזידין", מסבירה הגמרא [22]: "משום דתניא רישא מזידין ועשו שוגגין תנא סיפא שוגגין ועשו מזידין". וכפירושו של רש"י [23]: "לאו למידק מינה קא אתי אלא איידי דתנא מזידין ועשו שוגגין תנא נמי שוגגין ועשו מזידין וכדי נסבא ולא דייקינן מינה כלום". "כיצד להקל היה בו שער לבן... אחת לבנה אחת שחורה והשחירו שתיהם וכו'" [24]. ברטנורא: "כדי נסבה... ואגב סיפא דלהחמיר נקט לה". אבל מלאכת שלמה מוצא למשנה פירוש אחר.

מעשה ידיה ומציאתה

"מציאת האשה ומעשה ידיה לבעלה" [25]. צירוף זה בניסוחים שונים נמצא שמונה פעמים במשנה. בכתובות אנו לומדים: "נערה שנתפתתה בושתה

ופגמה וקנסה של אביה, מת האב הרי הן של אחין". "מעשה ידיה ומציאתה אף על פי שלא גבתה מת האב הרי הן של אחין"[26]. שואלת כבר הגמרא[27]: "רב יוסף מתניתין גופא קשיא ליה ... מציאתה ממאן גביא?". תשובת הגמרא דחוקה, וזאת למרות שתוך כדי ויכוח בדף הקודם[28] קובעים: "שינויי דחיקי לא משנינא לך". ואכן תפארת ישראל אינו מסתפק בתשובת הגמרא שבדחיקותה חש, והוא מפרש בצורה המצדיקה את ביטוי המשנה המזכירה מציאתה. לפי הבנתנו גם כאן "מציאתה" נכנס רק בדרך האשגרה.

בראוי כבמוחזק

"היו שם נכסים בראוי אינן כבמוחזק"[29]. הדגשת השוני בדיני שני מיני נכסים אלה הכרחי כאן לשם קביעת עצם דינם. הביטוי "בראוי" מופיע בעוד משנה אחת בלבד: "הבכור נוטל פי שנים בנכסי האב, ואינו נוטל פי שנים בנכסי האם, ואינו נוטל פי שנים בשבח, ולא בראוי כבמוחזק"[30]. המשנה קובעת את דיני ירושת הבכור. אין חלק הבכור "פי שניים" בנכסים "ראויים". ואף על פי כן משתמשת המשנה גם כאן בביטוי המלא "בראוי כבמוחזק", אף שאין ל"כבמוחזק" שום משמעות מיוחדת, והוא נכנס גם כאן רק אגב גרירא, כמו בסיפא של המשנה "ולא בראוי כבמוחזק".

חרש שוטה וקטן

אחד מן הצירופים הנפוצים ביותר במשנה הוא "חרש, שוטה וקטן", המופיע במשנה 24 פעמים. הטעם לנחיתותם של אלה הוא "שאין בהם דעת"[31]. לגבי השוטה זו היא הגדרתו. בקטן, פחות מבן שלש־עשרה שנה — עם היוצא מן הכלל היחיד של "מופלא סמוך לאיש"[32] במשך שנת השלש־עשרה לחייו — הדבר תלוי לא רק בפיקחותו האישית, אלא גם בעובדה האוביקטיבית, שילד צעיר, על אף פיקחותו, עוד אין לו האפשרות של שיקול דעת מלא כמו למבוגר. בחרש אנו צריכים להשתחרר מן הנטיה המובנת להשוות חרש דאז עם חרש של ימינו. עוד לא חלפו מאה שנים מאז למדו

להורות לחרשים גם ערכים רוחניים, ביניהם קריאה וכתיבה ועד לימודים גבוהים, אפשרות שלפני כן לא הייתה קיימת. לכן אין לחרש "דעת", גם אם הוא פועל מומחה מצויין. הדבר מתייחס כמובן רק למי שנולד חרש ולכן מימיו לא למד לדבר ונשאר חרש־אלם, מושג שאינו קיים עוד בחברתנו. עובדה זו מודגשת בפירוש במשנה: "חרש שדברו בו חכמים בכל מקום, שאינו לא שומע ולא מדבר" [33].

הצירוף חרש, שוטה וקטן קיים למעשה גם במקומות, שאינו מופיע בצורתו הפורמאלית. "תלה [את החליצה] בקטן עד שיגדיל ... או בחרש או בשוטה" [34]. "קבל [את הגט] הקטן והגדיל, חרש ונתפקח ... שוטה ונשתפה" [35]. נעיין בכמה משניות, בהן מופיע צירוף זה. "הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן" [36]. אמנם הגמרא [37] שראתה את הקושי בצירוף של חרש כאן, מניחה שהמשנה מתכוונת ב"חרש" במי שמדבר ורק אינו שומע, כפי שמסבירים שם בתוספות [38] הואיל ומדובר בקריאת המגילה. זו גם דעת רבי יונה בנוגע למשנה הנזכרת קודם בירושלמי [39]. "דרבי יונה אמר, הדא אמרה דלית כללין דרבי כללין", ז"א ש"בכל מקום" שבמשנה לאו דווקא. אבל זה כנראה אינו פשט המשנה. ראשית, הדבר הוא בניגוד למשנה מפורשת. שנית לפנינו הצירוף הקבוע של האנשים שאין בהם דעת, וחרש בתור שכזה נכנס אגב גררא, אף על פי שאין צורך להזכירו, כי באופן טבעי אינו מסוגל "לקרוא" את המגילה. זו גם דעת רב חסדא [40]. "אמר רב חסדא לית כאן חרש, אשגרת לשון היא מתניתא". ורידב"ז מפרש: "וע"כ דליתא כלל במתניתא דמגילה חרש, אלא משיגרת הלשון דעלמא, דהיכא דתני שוטה וקטן תני נמי חרש ע"כ נקט גם הכא חרש".

גם במשנה "הכל כשרין לכתוב את הגט, אפילו חרש שוטה וקטן" [41] אין לקבל את "חרש" ככשר לכתיבת הגט. כבר שואלת הגמרא: "והא לאו בני דעה ניהו" [42]. רש"י: "ולא ידעו לכתוב לשמה". תשובת הגמרא [43]: "והוא שהיה גדול עומד על גביו", רש"י: "אמר לו כתוב לצורך פלוני", היא טובה לקטן, אבל קשה לשוטה, שאין לו דעת, ובודאי אינה מתקבלת עבור חרש שאינו שומע מה שאומרים לו. אבל בדיני שחיטה [44] שאין צורך בכוונה, שחיטת חרש שוטה וקטן כשרה, כי שם מספיק "שאחרים רואין אותן" שלא יקלקלו בשחיטתן.

"חרש שוטה וקטן ... לא נודרין ולא מעריכין, מפני שאין בהם דעת"[45]. גם כאן נכנס החרש רק אגב גררא. הנודר וכן המעריך, צריך לבטא את נדרו בפה, פעולה שאין החרש מטבעו מסוגל לבצעה. כלפיו אין צריך להביא כטעם "שאין בו דעת", טעם שהוא טוב לשני האחרים שבקבוצה זאת.

אותו טיעון נכון לגבי הדין הבא[46]: "כלל אמרו בטהרות, כל המיוחד לאוכל אדם טמא עד שיפסל מאוכל הכלב, וכל שאינו מיוחד לאוכל אדם, טהור עד שייחדנו לאדם. כיצד גוזל שנפל לגת, וחשב עליו להעלותו לעובד גלולים טמא, לכלב טהור ... חשב עליו חרש שוטה וקטן טהור אם העלוהו טמא, שיש להן מעשה ואין להן מחשבה".

מחשבה, כוונה, רצון

חושב בלשון המשנה היא אמירה מפורשת בפה. זאת היא דעתם של רובם המכריע של המפרשים. "כל הכלים יורדין לידי טומאתן במחשבה"[47], אומר תפארת ישראל: "אמנם מלת מחשבה שנזכר במשנתינו היינו שיחדה בדיבור לכך". וכן רש"י על המשנה[48]: "החושב לשלוח יד בפקדון" אמר בפני עדים "אטול פקדון של פלוני לעצמי". ותוספות[49]: "הך מחשבה הוה דיבור". וכן: "חשב להוציאו (את המת) באחד מהם (מן הפתחים)"[50], אומר תוספות יום טוב: "נ"ל דהך מחשבה נמי בדיבור הוא". ותפארת ישראל: "ר"ל שאמר כך".

מחשבת פסול בקרבנות, כגון חוץ לזמנו וחוץ למקומו היא תמיד אמירה מפורשת לפי הסברו של רש"י: "כל מחשבה דקדשים הוצאת דיבור בפה הוא"[51]. אפשר להרבות בדוגמות, הן מתוך המשנה והן מן הגמרא, שתנאים ואמוראים מזהים מחשבת פסול בקרבן עם דבור בפה, ונביא אחדות מהן[52]: "תנו רבנן 'אם האכל יאכל מבשר זבח שלמיו'[53], אמר רבי אליעזר כוף (הטה) אזנך לשמוע במחשב לאכול מזבחו ביום השלישי". אנו רואים את זה בדיון בגמרא על המשנה: "הפסח ששחטו שלא לשמו"[54]. שלא לשמו נקרא מחשבת פסול, וסיכום הביניים הוא[55]: "סיפא דקאי בשחיטה וקחשיב בזריקה דאמר הריני שוחט את הפסח לשמו לזרוק דמו שלא לשמו". וכן אומרים התוספות[56]: "מכאן מדקדק ר"י דהא דקרי בכל דוכתא פיגול פסול

מחשבה לאו דוקא דאינו פיגול עד שיוציא בשפתיו". כן הניגוד למחשבת הפסול במשנה הוא תמיד: "שחט בשתיקה" [67] ז"א בלי מחשבת פסול שהביע בדיבורו.

דין הקדש בהעברת מטלטלין לבעלותו ז"א בהקדשתם חמור מדין חולין, כפי שאנו אומרים: "אמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט" [68]. כדי להעביר בעלות על מטלטלין צריך למסור אותם בעין לבעלים החדשים. במכירת חפץ רק בהסכם בעל פה עדיין אין נוצרת התחייבות משפטית. מי שאינו מקיים הסכם זה לא צריך לקבל עליו אפילו "מי שפרע" [69]. כשהוא מקיימו נאמר עליו לכל היותר [60]: "וכל המקיים דבורו, רוח חכמים נוחה הימנו". אבל מי שמקדיש חפץ על ידי דיבור גרידא מעביר אותו בזה לרשות ההקדש ואוסר הנאה ממנו להדיוט. אמנם דעת חלק המפרשים היא, שאין כאן אפילו צורך בדיבור מפורש, אלא כוונת המקדיש לחוד חלה על החפץ ומקדישו.

אין הדבר כן ביחסים בין אדם לחבירו; במסחר אנו אומרים: "דברים שבלב אינם דברים" [61]. אין בשבילנו חשיבות למה שאדם מתכוון בלבו, אלא רק למה שהוציא בפירוש בפיו. הוא הדבר בקידוש אשה. "המקדש את האשה ואמר כסבור הייתי שהיא כהנת והרי היא לויה, לויה והרי היא כהנת, עניה והרי היא עשירה, עשירה והרי היא עניה הרי זו מקודשת, מפני שלא הטעתו" [62].

דומה הדין בדיני מעילה, אשר בה השליח פטור מאשמת מעילה אם הקדיד למלאת את שליחותו כפי שהטילה עליו שולחו. "אמר לו [בעל הבית לשליח] הבא לי מן החלון או מגלוסקמא והביא לו, אף על פי שאמר בעל הבית לא היה בלבי אלא מזה והביא מזה, בעל הבית מעל [ולא השליח]" [63].

בקיום המצוות, בשאלה אם מצוות צריכות כוונה או אינן צריכות כוונה מדובר על הכוונה שבלב. אבל גם בקיום המצוות אנו נוהגים לפרש בפה "הנני מכון ... לקיים מצות וכו'" כדי לתת ביטוי חיצוני לכוונה שבלב. אולי באמירת "הנני" טעם נוסף הוא לעורר את הכוונה בלב המקיים את המצוה, שלא יעשה אותה כמתעסק, כפי שאמרו "אם כיון לבו יצא" [64]. למעשה קובעת המשנה בדיני תקיעת שופר [65]: "זה כוון לבו [ויצא ידי חובתו] וזה לא כוון לבו [ולא יצא]", שתלוי רק בכוונה שבלב אם קיים את המצוה או לא.

משקים הנופלים על אוכל מכשירים אותו לקבל טומאה כשהם נופלים "ברצון". "כל משקה שתחלתו לרצון אף על פי שאין סופו לרצון, או שסופו לרצון אף על פי שאין תחלתו לרצון, הרי זה בכי יותן"[66]. אפילו נפלו המים בניגוד לרצונו על הפירות, אם נמלך בדעתו ובסוף היה מרוצה, גם זה נקרא לרצון. וכן: "המלקט עשבים כשהטל עליהם להטן בהם חטים, אינן בכי יותן, אם נתכוין לכך הרי זה בכי יותן"[67], הדרישה כאן עוד פחותה. גם רבי יהודה מודה בדין זה, אלא שהוא דורש שסימן חיצוני יצביע על הרצון שמסתם ישנו[68]. אבל אצל שוטה וקטן לא רק שאין להם "כוונה" אלא אפילו "מחשבה" אין להם. גם אם אמרו בפירוש, לשם מה הם עושים את הפעולה, אין לדיבורם משקל וערך, רק למעשה שעשו בפועל, כגון: "הרימון, האלון והאגוז שחקקום התינוקות למוד בהם את העפר או שהתקינום לכף מאזנים טמא (בתורת כלי קיבול), שיש להם מעשה [אף על פי] ואין להם מחשבה"[69]. וכן הדין: "הוריד חרש שוטה וקטן [את הבהמה למים] אף על פי שחישב שיודחו רגליה אינן בכי יותן, שיש להם מעשה ואין להם מחשבה"[70], גם אם אמרו זאת בפירוש. המסקנה היא איפוא כי אין בשום פעולה הקשורה בדיבור מקום לכלול בו, אפילו בצורה שלילית, את החרש. הואיל ונמנע ממנו הדיבור הוא נכנס רק אגב גררא ז"א במסגרת המונח הקבוע בנוסח המשנה.

"נפל לתוכו (לתוך הבור) שור חרש שוטה וקטן"[71] — כפי הסבר מפורש בגמרא[72]: "אמר רבי יוחנן שור שהוא חרש, שור שהוא שוטה, שור שהוא קטן", ספק אם החרש לא נכנס דרך שיגרה, כי קשה לטעון, ששור שאינו שומע — הלא אין כאן מקום של "אינו מדבר" — פיקח פחות משור ששומע.

עבד עברי ואמה עבריה

"כיצד משתתפין במבוי, מניח את החבית ואומר, הרי זו לכל בני מבוי, ומזכה להן על ידי בנו ובתו הגדולים, ועל ידי עבדו ושפחתו העברים, ועל ידי אשתו. אבל אינו מזכה לא על ידי בנו ובתו הקטנים וכו'"[73]. הירושלמי מתלבט בפירוש המשנה (אותה סוגיה נמצאת גם במעשר שני פרק ד' מ"ד).

איך אפשר למצוא שפחה עברית בוגרת, כי בקטנה אין המשנה מדברת על פי הסיפא הפוסלת את הזיכוי כשהוא נעשה על ידי בנו הקטן. תשובת הגמרא דחוקה. אולי אפשר גם כאן לתרץ ש"שפחה" נכנסה אגב גרירא. בהרבה מקומות אנו מוצאים "עבד ושפחה", או כנענים או עברים, בביטוי צמודים. וכן זוהי אשגרת הלשון להזכירם בנשימה אחת אפילו הכוונה היא רק לעבד לחוד. ראוי להתחשב גם בעובדה, שכנראה כבר בזמן הבית השני לא היה נהוג דין עבד עברי, בודאי לא בזמן המשנה, כפי שפוסק גם הרמב"ם[74], שאין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג, על אחת כמה וכמה שלא קיימת היתה מכירת אמה עבריה לשם יעוד.

גרושה וחלוצה

במקומות שהמשנה מדברת על יחוס במשפחה בכהן שגור הצירוף גרושה וחלוצה. הביטוי "גרושה וחלוצה לכהן הדיוט" מופיע שתים עשרה פעמים, בן גרושה או בן חלוצה או צירוף דומה מופיע עוד עשר פעמים במשנה.

איסור גרושה לכהן הוא איסור מן התורה על פי הפסוק: "ואשה גרושה מאישה לא יקחו"[75]. אבל איסור חלוצה לכהן הוא רק דרבנן על סמך לימוד: "וחלוצה דרבנן? והתניא גרושה אין לי אלא גרושה, חלוצה מניין? תלמוד לומר ואשה! מדרבנן וקרא אסמכתא"[76]. וכן פוסק רמב"ם: "החלוצה אסורה לכהן מדברי סופרים"[77]. בדרך כלל אין זה משנה אם האיסור מן התורה או מדרבנן, זה וזה נקרא איסור קדושה[78]. למדנו: "ואלו הן הלוקין ... גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, ממזרת ונתינה לישראל"[79]. לפי פירושו המפורש של הרמב"ם למשנה ולפי כל המפרשים מביאה לנו המשנה מספר חייבי מלקות מן התורה. לכן דעת כל המפרשים שאין כאן מקום ל"חלוצה" בין חייבי מלקות מן התורה. וכותבים התוספות: "והא דלעיל תנא חלוצה, אגב גרושה תניא"[80]. ותפארת ישראל למשנה: "חלוצה אסורה רק מדרבנן, לוקה רק מכת מרדות. ונקט חלוצה הכא, כבכל דוכתא אגב גרושה"[81].

באשר לנתין הבעיה מסובכת יותר ובה נעיין להלן.

ממזר ונתין

"אמר רב יהודה ... אמר לי [שמואל] הלל שונה עשרה יוחסין עלו מבבל" [82]. את הסיבה לכך, שדרגות היוחסין נשנו במשנה, בניגוד למקובל, בשפה הארמית ולא בעברית רואים בזה, שהלל הזקן "הבבלי" הביאם אתו מבבל [83]. משנה זאת היא כנראה היסוד של ההצמדה של ממזר עם נתין. את הרמז לדרגות היוחסין מצאו בפסוק [84]: "ממזירי, אמר רבי סימון כתיב: 'ואלה העולים מתל מלח תל חרשא כרוב וכו'" [85]. "אילו הממזירין רובין אילו שהלכו אחר עיניהן". פני משה: "לשון רובין כדמתרגמינן כרובים כרביא, הבחורים הללו שהלכו אחר עיניהם ולזנות וכו'". "נתינים. גבעונים שנתגיירו בערמה בימי יהושע ונתנם עבדים לחוטבי עצים ושואבי מים" [86]. "והם הנקראים נתינים לפי שנתנם לעבודת המקדש" [87].

הנתין (הנתינה) נזכר במשנה תמיד צמוד לממזר (לממזרת). לא פחות מעשרים ושתים פעם הם נזכרים כזוג, ועוד שמונה פעמים בביטוי הקושר אותם יחד. את היסוד לדרגות מעלות היוחסין אנו מוצאים במשנה [88], בה נמנים "עשרה יוחסין עלו מבבל", לפי סדר דירוגם. לנתין אין "יחוס" והוא עומד כאן בסוף הדרגות, רק שתוקי ואסופי, שאין יודעים מאין מוצאם, נחותים ממנו. הנתין עומד אחרי הגר והעבד המשוחרר, שאמנם גם להם אין יחוס, אבל אחרי גיורם או שחרורם נתקבלו כיהודים מלאים, ואחרי הממזר שבא מטיפה טהורה אבל יחוסו "נטרף". לנתין לא זו בלבד שאין לו יחוס, אלא גם אחרי גיורו הוא נבדל מן הקהל. המשנה מתבססת על רשימות העולים מבבל בפסוק: "כל הנתינים ובני עבדי שלמה" [89]. ביחס לממזר אין ספק שדאגו תמיד בקפדנות להרחיק אותו מלהתחתן עם כשרים, דאגה שנמשכת במשך כל הדורות עד ימינו אנו. תמיד הפרישו את הממזרים ושמרו עליהם שלא יתחתנו עם כשרים, גם ניהלו רשימות של פסולים כאלה כדי שלא יתערבו עם משפחות כשרות ביחוסן. אנו לומדים את זה מן המשנה: "אמר רבי שמעון בן עזאי, מצאתי מגילת יוחסין בירושלים, וכתוב בה איש פלוני ממזר מאשת איש וכו'" [90]. ובכל זאת אנו אומרים אפילו ביחס לפסול ממזרות דאורייתא: "דאמר רבי יצחק משפחה שנטמעה נטמעה" [91], רש"י: "מחמת שלא נודע פסולה נטמעה". אחרי שנתערבה עם המשפחות

בלי אפשרות של בירור, שוב לא בודקים את יחוסה, אלא היא "נטמעה" בין הכשרים.

הבעיות המתעוררות ביחס לנתינים מרובות הן. אפשר להגית, שבימי הבית הראשון הם נבדלו מכלל העם, ואף ישבו במושבים נפרדים משלהם. הלא עוד בשיבת ציון הם חזרו, כנ"ל, בקבוצות ירודות ביחוסם. קשה למצוא סימוכין לכך, אם בכלל וכמה זמן נשמרה נחיתות הנתינים ביחוסם ובמעמדם החברתי כעבדי בית המקדש וכעבדי העם בתקופת הבית השני, אחרי חורבן הבית ובזמן התנאים. בהוריות סדר היוחסין הוא: "כהן קודם ללוי, לוי לישראל, ישראל לממזר, וממזן לנתין, ונתין לגר, וגר לעבד משוחרר"[92], כשהנתין עדיף בפירוש על הגר, שנולד מזרע לא קדוש בניגוד לנתין. במשנה אחרת: "או שהיה אחד מהן גר או ממזר או נתין"[93], מקומו של הנתין אחרי הגר והממזר. על שינוי מעמד הנתין אנו לומדים מן הגמרא: "בימי רבי בקשו להתיר נתינים"[94]. ברור שלא החליטו החלטה פתאומית מהפכנית ביחס לנתינים אלא רצו לאשר בצורה חוקית שינוי שהתחולל במשך הדורות. הויכוח מתנהל שם על האפשרות להתיר את שיעבודם. לא נזכר פגם היחוס שבהם, ועד כמה יש צורך ואפשרות להתיר גם אותו, או אם הוא קשור ממילא — מדרבנן — בשיעבוד וביטולו מבטל גם את פגם היחוס. עצם העמדת שאלת ההיתר מראה על השינוי ביחס לנתין גם מן הצד החברתי גם מצד היחוס. אין שיעבוד הנתין מעמיד אותו בדרגה אחת עם העבד. הוא מותר להתחתן עם יהודי כשר בניגוד לעבד, רק לא עם "קהל" מיוחס. זו כנראה גם דעת הירושלמי[95]: "אמר רבי יוסי נתינים לא חשו להם אלא משום פסולי משפחה", קרבן העדה: "מפני שמצאו בהן פסול משפחה שאינן ראויין לדבק בהן", אבל אין בהם איסור מן התורה. זו גם דעת הרמב"ם[96]: "מי שנתגייר משבעה עממין אינן אסורין מן התורה לבוא בקהל, והם הנקראים נתינים". על זה כותב מגיד משנה: "דעת רבנו בזה כדעת קצת מפרשים ז"ל שאמרו שבכל מקום שהזכירו בגמרא נתינה אצל ממזרת הוא אגב גררא דומיא דחלוצה אצל גרושה ואין איסור הנתינה אלא מדבריהם וכו'" ועיין שם. אמנם המשנה אומרת: "ממזרין ונתינין אסורין ואיסורן איסור עולם"[97]. אבל פשט דברי מגיד משנה הוא, שבזמן שהממזרות היא איסור מן התורה איסור הנתינים הוא על פי הרמב"ם וחלק גדול של

המפרשים רק מדרבנן והוא נכנס למשנה רק אגב גררא. כך משתמע גם מן הוויכוח בגמרא[98]: "משה גזר להוה דרא, דוד גזר לכולי דרא ... יהושע גזר בזמן שבית המקדש קיים, דוד גזר בזמן שאין בית המקדש קיים", שתמיד אינו מדובר אלא על גזירה; פגם היחוס של הנתין הוא איפוא רק מדרבנן מטעם גזירה בניגוד לפסול הממזר לבוא בקהל מדין תורה. ספק אם יש השלכה מעשית לקביעה זאת.

שיטת רש"י לעומת זאת היא שאיסור הנתין הוא מדאורייתא[99] "ומלקות משום לא תתחתן בם"[100], וכן דעת הרמב"ן והרשב"א.

1 מקואות פרק ג' מ"ג. 2 שם פרק ו' מ"א. 3 עדויות פרק א' מ"ג.
3* יבמות פרק ד' מ"ז. 3** יבמות דף מ' ע"ב.
3*** ירושלמי יבמות פרק ד' ה"ח. 4 יכין סעיף כ"ו.
5 פסחים דף ס' ע"א. 6 תרומות פרק י"א מ"ט. 7 פרה פרק ט' מ"ג.
8 חולין פרק ג' מ"ו. 9 שם פרק ח' מ"ד. 10 בבא קמא פרק ה' מ"ז.
11 שבת פרק א' מ"ו ועוד. 12 בראשית ז' כ"א. 13 שם ט' י'.
14 פסחים פרק ב' מ"א. 15 פסחים דף כ"א ע"א. 16 סנהדרין פרק א' מ"א.
17 סנהדרין דף ג' ע"א. 18 סנהדרין פרק ב' מ"א.
19 סנהדרין דף י"ח ע"א. 20 שם דף כ' ע"ב. 21 הוריות פרק א' מ"ד.
22 הוריות דף ד' ע"ב. 23 שם ד"ה אמר לך. 24 נגעים פרק א' מ"ה.
25 כתובות פרק ו' מ"א. 26 שם פרק ד' מ"א. 27 כתובות דף מ"ג ע"א.
28 שם דף מ"ב ע"ב. 29 כתובות פרק י' מ"ג. 30 בכורות פרק ח' מ"ט.
31 ערכין פרק א' מ"א. 32 נדה פרק ה' מ"ו. 33 תרומות פרק א' מ"ב.
34 יבמות פרק ד' מ"ו. 35 גטין פרק ב' מ"ו. 36 מגילה פרק ב' מ"ד.
37 מגילה דף י"ט ע"ב. 38 שם ד"ה חוץ מחרש.
39 ירושלמי תרומות פ"א ה"א; חגיגה פ"א ה"א; יבמות פ"ט ה"א—ב'—ג'.
40 ירושלמי מגילה פ"ב ה"ח. 41 גטין פרק ב' מ"ה.
42 גטין דף כ"ב ע"ב. 43 שם דף כ"ג ע"א. 44 חולין פרק א' מ"א.
45 ערכין פרק א מ"א. 46 טהרות פרק ח' מ"ו. 47 כלים פרק כ"ה מ"ט.
48 בבא מציעא פרק ג' מי"ב. 49 בבא מציעא דף מ"ג ע"ב ד"ה החושב.
50 אהלות פרק ז' מ"ג. 51 מנחות דף ב' ע"ב ד"ה אבל.
52 זבחים דף כ"ט ע"א. 53 ויקרא ז' י"ח. 54 פסחים פרק ה' מ"ב.
55 פסחים דף ס' ע"א. 56 שם דף ס"ג ע"א ד"ה רבי מאיר.
57 זבחים פרק ב' מ"ד ועוד. 58 קידושין פרק א' מ"ו.
59 בבא מציעא פרק ד' מ"ב.
60 שביעית פרק י' מ"ט. השווה גם ירושלמי בבא מציעא פ"ד ה"ב: "דתני הנושא והנותן בדברים אין מוסרין אותו למי שפרע".
61 קידושין דף מ"ט ע"ב. 62 קידושין פרק ג' מ"ה.

63 מעילה פרק ו' מ"א. 64 ראש השנה פרק ג' מ"ז. 65 שם.
66 מכשירין פרק א' מ"א. 67 שם פרק ג' מ"ח. 68 שם מ"ז.
69 כלים פרק י"ז מט"ו. 70 מכשירין פרק ג' מ"ח.
71 בבא קמא פרק ה' מ"ו. 72 בבא קמא דף נ"ד ע"א.
73 עירובין פרק ז' מ"ו. 74 הל' עבדים הלכה א' י'. 75 ויקרא כ"א ז'.
76 קידושין דף ע"ח ע"א. 77 הל' איסורי ביאה פרק י"ז ז'.
78 יבמות פרק ב' מ"ד. 79 מכות פרק ג' מ"א.
80 מכות דף י"ג ע"א ד"ה גרושה. 81 יכין סעיף ג'.
82 קידושין דף ע"ה ע"א.
83 ראה גם את המאמרים של הלל במסכת אבות ששנים מהם — בניגוד למאמרים האחרים ולרוב רובם של המאמרים במסכת אבות — נאמרו בארמית והם פרק א' מי"ג "נגד שמא אבד שמיה ודלא מוסיף יסיף ודלא יליף קטלא חייב ודישתמש בתגא חלף" וכן פרק ב' מ"ר "על דאטפת אטפוך וסוף מטיפיך יטופון".
84 ירושלמי קידושין פ"ד ה"א. 85 נחמיה ז' ס"א.
86 יבמות דף ע"ח ע"ב, רש"י. 87 רמב"ם הל' איסורי ביאה פרק י"ב כ"ג.
88 קידושין פרק ד' מ"א. 89 עזרא ב' נ"ח. 90 יבמות פרק ד' מי"ג.
91 קידושין דף ע"א ע"א. 92 הוריות פרק ג' מ"ח. 93 שם פרק א' מ"ד.
94 יבמות דף ע"ט ע"ב. 95 כתובות פרק ג' ה"א.
96 הל' איסורי ביאה פרק י"ב כ"ב—כ"ד. 97 יבמות פרק ג' מ"ז.
98 יבמות דף ע"ט ע"א. 99 מכות דף י"ג ע"א. 100 דברים ז' ג'.